

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών • Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Institute of Historical Research • National Hellenic Research Foundation

Έφη Ράγια

**«Ηλεκτρονική βάση δεδομένων
για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου
από τον 7ο ως τον 12ο αι.:
πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις»**

Η μεταδιδακτορική έρευνα
Η βάση δεδομένων «Βυζαντινών μέτρον τύχης» και βασικά συμπεράσματα

Αθήνα 2014

**«Ηλεκτρονική βάση δεδομένων
για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου
από τον 7ο ως τον 12ο αι.:
πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις»**

**Η μεταδιδακτορική έρευνα
Η βάση δεδομένων «Βυζαντινών μέτρον τύχης» και βασικά συμπεράσματα**

Αθήνα 2014

Το παρόν φυλλάδιο ανήκει στις ανειλημμένες έναντι του Υπουργείου Παιδείας υποχρεώσεις του προγράμματος *Ηλεκτρονική βάση δεδομένων για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο ως τον 12ο αι.: πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις*. Σκοπός της δημιουργίας του ήταν αφενός η ενημέρωση των συναδέλφων και του ευρύτερου κοινού για την ίδια την έρευνα, από τη γένεση ως και την υλοποίησή της, αφετέρου η σύνοψη κάποιων από τα βασικά συμπεράσματα της τριετούς έρευνας, τα οποία περιγράφουν το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται ο προβληματισμός περί της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου. Τα θέματα αυτά αναπτύσσονται στο πρώτο μέρος του φυλλαδίου. Αναγκαίο συμπλήρωμα της έρευνας που επίσης εμπίπτει στις τυπικές υποχρεώσεις του προγράμματος, αποτελεί η επιστημονική συνάντηση που προγραμματίστηκε για τις 19 Δεκεμβρίου 2014 με τίτλο *«Κοινωνικά» προφίλ και «κοινωνικές» ομάδες: αντιλήψεις περί κοινωνικής θέσης στο Βυζάντιο*, η οποία σχεδιάστηκε όχι μόνο για να διευκολύνει και να μεγιστοποιήσει τη διάχυση των αποτελεσμάτων της έρευνας, αλλά κυρίως για να θέσει τον υποκείμενο προβληματισμό ως αφετηρία της μελλοντικής έρευνας. Οι ερευνητές που δέχθηκαν να συμμετέχουν κλήθηκαν να καταθέσουν τις δικές τους απόψεις για συγκεκριμένα θέματα της βυζαντινής κοινωνίας, στα οποία ειδικεύονται, και οι περιλήψεις των ανακοινώσεών τους περιλαμβάνονται εδώ και συνθέτουν το δεύτερο μέρος του φυλλαδίου. Με αυτή την ευκαιρία ευχαριστώ πολύ όλους τους συμμετέχοντες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρόσκλησή μου και συζήτησαν μαζί μου για το περίπλοκο θέμα «βυζαντινή κοινωνία».

Εικόνα εσωφύλλου

Ο πατρίκιος, πραιπόσιτος και σακελλάριος Λέων προσφέρει στη Θεοτόκο την Έξηκοντάβιβλο, μικρογραφία του κώδικα Vat. Reg. gr. 1, 10ος αι.

Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261, ed. H. Evans – W. Nixon, 1998, 89 εικ. 42.

*«Ηλεκτρονική βάση δεδομένων για την κοινωνική ιστορία
του Βυζαντίου από τον 7ο ως τον 12ο αι.: πηγές,
προβλήματα και προσεγγίσεις»
Η μεταδιδακτορική έρευνα και η υλοποίησή της*

Η μεταδιδακτορική έρευνα βασίζεται σε ερευνητική πρόταση με τον ίδιο τίτλο που υποβλήθηκε σε διεθνή διαγωνισμό που προκήρυξε η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας στο πλαίσιο της Οριζόντιας Πράξης «Ενίσχυση μεταδιδακτόρων ερευνητών/ερευνητριών» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση & Διά Βίου Μάθηση», που χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΣΠΑ. Η έρευνα διεξάγεται από τον Απρίλιο του 2012 στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, στον Τομέα Βυζαντινών Ερευνών, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Εντάχθηκε από την αρχή στο πλαίσιο του προγράμματος «Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών» υπό την επιστημονική εποπτεία της κύριας ερευνήτριας δρ. Μαρίας Λεοντσίνη. Ως αντικείμενο της πρότασης επιλέχθηκε η δημιουργία ιστοσελίδας και βάσης δεδομένων, η οποία θα είναι προσβάσιμη στο ευρύ κοινό, εφόσον προϋπόθεση και κριτήριο του διαγωνισμού υπήρξε από την αρχή η διάχυση των ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Η αρχική ιδέα αφορούσε τη διερεύνηση της κοινωνικής σύνθεσης του μέσου Βυζαντινού κράτους πάνω σε δύο βασικούς άξονες: α) στις παραμέτρους που συνέθεταν στο Βυζάντιο αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα «κοινωνική θέση» και β) στη θέση και συμπεριφορά των κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους, που συνιστά σύμφωνα με σύγχρονες κοινωνιολογικές θεωρίες, μία μορφή κοινωνικής κινητικότητας. Αυτό το βασικό ερευνητικό σχέδιο θέτει ως προϋπόθεση ότι πρέπει να αποσαφηνιστεί πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι Βυζαντινοί την «κοινωνία» τους και υπό ποιους όρους όριζαν οι ίδιοι την «κοινωνική θέση».

Είναι φανερό λοιπόν ότι αυτή η έρευνα ήδη κατά τον σχεδιασμό της, έλαβε χαρακτήρα καθαρά θεωρητικό και κοινωνιολογικό. Μολονότι παράγοντες ανθρωπογενείς και μη ανθρωπογενείς (δύο αντίστοιχα παραδείγματα: οι μετα-

φορές και οι φυσικές καταστροφές) δημιουργούν τις συνθήκες του πλαισίου, εντός του οποίου σημειώνεται η κοινωνική δραστηριότητα, τέτοιοι παράγοντες αποτελούν καθαυτοί περιφερειακά ζητήματα για τη συγκεκριμένη έρευνα, εκτός και αν επηρεάζουν την κοινωνική κατάσταση των ανθρώπων. Με άλλα λόγια, η έρευνα για την κοινωνία του Βυζαντίου ελπίζουμε ότι δεν είναι άλλη μία οικονομική-θεσμική ιστορία.

Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν απόλυτοι κανόνες που καθόριζαν την κοινωνική θέση των ανθρώπων στο Βυζάντιο και τους κοινωνικούς συσχετισμούς μεταξύ τους –δεν υπήρχαν κλειστές «κάστες» ούτε συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο–, τα στοιχεία μπορεί να επιδέχονται πολλαπλών ερμηνειών από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Επιπλέον, η ίδια η προβολή των κοινωνικών παραμέτρων στις πηγές υφίσταται αλλαγές και τροποποιήσεις ανάλογα με τις επιρροές του παρελθόντος ή με τις «αντικειμενικές» συνθήκες, όπως τις αντιλαμβάνεται κάθε συγγραφέας. Η συγκεκριμένη μεταδιδακτορική έρευνα λοιπόν δεν διεκδικεί την καθολική αλήθεια, αλλά προτείνει μία μέθοδο προσέγγισης που ίσως φανεί χρήσιμη στους ερευνητές και ίσως βοηθήσει στην αποκωδικοποίηση της κοινωνικής θεώρησης στο Βυζάντιο.

Για την πραγματοποίηση αυτού του περίπλοκου έργου ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω σε όλους αυτούς που με διάφορους τρόπους βοήθησαν στην υλοποίησή του: στο προσωπικό του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το οποίο με γενναιοδωρία παρέχει τις εγκαταστάσεις του, τις υποδομές του, τη διοικητική εμπειρία, τη γραμματειακή υποστήριξη αλλά και τις τεχνολογικές γνώσεις για την πραγματοποίησή του, και ιδιαίτερος στον διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Ταξιάρχη Κόλια και στον διατελέσαντα διευθυντή Κρίτωνα Χρυσοχοϊδή, που καλωσόρισαν την υλοποίηση του έργου στο Ινστιτούτο και εργάστηκαν για την επίλυση συχνά περίπλοκων προβλημάτων. Τέλος, θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στους επιστημονικούς συνεργάτες, τον Ηλία Αναγνωστάκη, συντονιστή του προγράμματος «Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών», και την επιστημονική υπεύθυνη του έργου Μαρία Λεοντσίνη, για τις επιστημονικές συμβουλές και τη βοήθειά τους στη διαμόρφωση του προγράμματος.

(11ος αι.), τα *Ἀνέκδοτα* του Προκόπιου (6ος αι.), το έργο *Περὶ ἐξουσιῶν* του Ιωάννη Λυδού (6ος αι.) και οι *Νεαρές* των Μακεδόνων αυτοκρατόρων για τη γαιοκτησία (10ος αι.). Η αναζήτηση είχε ως αποτέλεσμα την εξαγωγή άνω των εκατό όρων που δηλώνουν την κοινωνική υπόσταση των ανθρώπων στο Βυζάντιο. Πολλοί από αυτούς έχουν συνώνυμα, παράλληλα και αντίθετα, τα οποία ομαδοποιήθηκαν κατά τρόπο ευσύνοπτο και σχημάτισαν τον κατάλογο που στη βάση δεδομένων εμφανίζεται ως «κοινωνικές κατηγορίες». Κατά τον σχολιασμό κάθε λήμματος η πρώτη επεξεργασία αφορά τον διαχωρισμό των κοινωνικών κατηγοριών που αναφέρονται στην πηγή, πάνω στις οποίες σχολιάζεται το κείμενο. Κάθε λήμμα που επιλέγεται μπορεί να περιέχει από μία ως δέκα ή και περισσότερες κοινωνικές κατηγορίες.

Ο τρόπος της επιστημονικής εργασίας αποδείχθηκε εξαιρετικά παραγωγικός τόσο σχετικά με τα ίδια τα λήμματα, όσο και σχετικά με τις άλλες ενότητες της βάσης δεδομένων. Ο διαχωρισμός των κοινωνικών κατηγοριών των λημμάτων οδήγησε στη σύνθεση του αντίστοιχου καταλόγου, στον οποίο ο επισκέπτης της βάσης μπορεί να επιλέξει μεταξύ περισσότερων των ογδόντα, ως τώρα, κατηγοριών, και να οδηγηθεί έτσι σε λήμματα που μπορεί να τον ενδιαφέρουν. Επιπλέον, η μέθοδος αυτή διευκόλυνε τη σύνθεση των κειμένων της τεκμηρίωσης, τα οποία έχουν αντικείμενό τους τη θεωρητική σύνθεση όψεων της κοινωνικής εξέλιξης. Η στοχευμένη αναζήτηση όρων επίσης αποκάλυψε την έκφραση που επιλέχθηκε για το όνομα της βάσης: *μέτρον τύχης* είναι μία έκφραση που περιέχεται σε Νεαρά του αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού περί γαιοκτησίας, για να δηλώσει την κορύφωση της κοινωνικής εξέλιξης των ατόμων. Τόσο η επιστημονική μεθοδολογία που επιλέχθηκε όσο και ο σχεδιασμός της βάσης συντέλεσαν ώστε η έρευνα και η συμπλήρωση της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων με στοιχεία από το Βυζάντιο να λειτουργούν σύντομα και αποτελεσματικά.

Η δημιουργία της βάσης δεδομένων είναι έργο του web developer Λευτέρη Καζάνη ο οποίος εργάστηκε εκ μέρους της εταιρείας Ανάλυσις Έρευνα Συστημάτων Υψηλής Τεχνολογίας ΑΕ και τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία, για την υποστήριξη και για την ευφυή ανάπτυξη του ηλεκτρονικού μέρους της βάσης.

Βασικά συμπεράσματα

Κοινωνία και πολιτεία. «Κοινωνικοί» διαχωρισμοί στο Βυζάντιο

Ο όρος κοινωνία στην αρχαιότητα και το Βυζάντιο δεν είχε το περιεχόμενο που του αποδίδεται σήμερα, που αφορά το σύνολο των ανθρώπινων κοινοτήτων. Η προέλευσή του από το ρήμα *κοινωνῶ* σημαίνει τη συμμετοχή κατά τρόπο δεσμευτικό για τους συμμετέχοντες. Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνονταν την κοινωνία ως σύνολο σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που αναπτύσσονται εντός μιας *πόλεως* (*πᾶσαν πόλιν ὀρώμεν κοινωνίαν τινὰ οὔσαν...*), δηλαδή εντός μιας ρυθμισμένης κοινότητας που υπόκειται σε κανόνες και συνεπάγεται υποχρεώσεις και καθήκοντα για τα μέλη της. Μέσω της Ρωμαϊκής πολιτείας οι συσχετισμοί αυτοί έφτασαν και στο Βυζάντιο των μέσων χρόνων. Η *κοινωνία*, δηλαδή η *πολιτεία*, είναι στην αντίληψη των Βυζαντινών η ίδια η Ρωμαϊκή πολιτεία, η οποία κατά τον Ιουστινιανό Α΄ αποτελείται από δύο μέρη, από τα όπλα (τον στρατό) και τους νόμους (τη δικαιοσύνη). Ωστόσο, η αντίληψη αυτή περιλαμβάνει τις ομάδες που ο Beck χαρακτήρισε «εκλογικά σώματα» και ο Καραγιαννόπουλος «καθεστωτικούς παράγοντες», δηλαδή τη σύγκλητο, τον στρατό και τους *δήμους* της πόλης, εννοούμενης πάντα της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας και, από τον 5ο αι., την Εκκλησία, η οποία καθαγιάζει την απονομή του ανώτατου αξιώματος στον εκλεκτό των σωμάτων αυτών. Αυτού του είδους η πολιτική θεώρηση της κοινωνίας θέτει στο περιθώριο όλους αυτούς που δεν ανήκαν σε κάποιο συγκροτημένο σώμα και κυρίως τον αγροτικό πληθυσμό των επαρχιών.

Οι Βυζαντινοί δεν αγαπούσαν τις θεωρητικές μελέτες για το κράτος ή για την «κοινωνία» γενικότερα. Διασώζονται μόνο δύο θεωρητικά κείμενα τα οποία προσπαθούν να δώσουν μία συνολική εικόνα της «πολιτείας», και τα δύο όμως είναι ελλιπή και αποσπασματικά. Πρόκειται για το *Περὶ στρατηγίας* (*De re strategica*) και τον διάλογο *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* (*De scientia*

politica), εκ των οποίων το δεύτερο περιέχει έντονες πλατωνικές επιρροές. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Περί στρατηγίας* μόνο στην εισαγωγή του αποπειράται να δώσει μία εικόνα της ιδανικής πολιτείας, διακρίνοντας περισσότερα μέρη ανάλογα με την επαγγελματική ενασχόληση· οι γεωργοί αναφέρονται σε πλαίσιο που έχει πια χαθεί. Ο συγγραφέας του *Διαλόγου* αναγνωρίζει τους σημαντικότερους ρόλους της πολιτείας στους *άριστους*, οι οποίοι κατ' αυτόν πρέπει να είναι υπεύθυνοι για τον έλεγχο και τη γενική εποπτεία όλων των επαγγελματικών ομάδων. Ο βασιλεύς, που προέρχεται από τους ίδιους του *άριστους* κατόπιν εκλογής, έχει έναν περιθωριακό ρόλο ως εγγυητής για τη διατήρηση του *τάγματος* των *άριστων*. Και τα δύο κείμενα λοιπόν περιγράφουν την ιδανική πολιτεία στην οποία μόνο οι συντεταγμένες «κοινότητες» είχαν μία ξεκάθαρη θέση.

Παρόλα αυτά μία σειρά διατάξεων με ισχύ νόμου περιγράφουν ακριβώς πώς η πολιτεία, δηλαδή το κράτος, θεωρούσε το σύνολο των υπηκόων. Η υστερορωμαϊκή νομοθεσία αναγνωρίζει τον γενικό διαχωρισμό σε *honestiores* και *humiliores*, ο οποίος όμως δεν έχει ιδιαίτερη πρακτική χρήση. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αναλύονται σε πολλές επιμέρους κατηγορίες, ενώ τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα διακρίνονται απλώς σε δούλους, σε κολωνούς και σε *γένη των ανθρώπων*. Οι άνθρωποι διαχωρίζονται επίσης ανάλογα με τον βίο τους (βουλευτές-πληβείοι, τίμιοι-άτιμοι, πλούσιοι-πτωχοί), αντικατοπτρίζοντας έτσι τη γενική θέση κάποιου στο κοινωνικό σύστημα. Η Ρωμαϊκή πολιτεία στην πραγματικότητα διαρθρωνόταν σε ένα περίπλοκο σύστημα πελατειακών σχέσεων, τις οποίες εξυπηρετούσαν αυτοί οι διαχωρισμοί. Ωστόσο, μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού Α' έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές. Αναφέρθηκε ήδη ο διαχωρισμός μεταξύ του στρατού και των νόμων που διακρίνει ο αυτοκράτορας, που αντιστοιχεί στον διαχωρισμό μεταξύ του στρατιωτικού και του πολιτικού τομέα της διοίκησης. Στη *Νεαρά* του για τη δικαστική διαδικασία ο αυτοκράτορας διαχωρίζει μεταξύ αυτών που φέρουν *άξια* ή *στρατεία*, που είναι *εύποροι* και που έχουν *έπιπιδευμα*, ενώ αποκλείονται μόνο κατηγορίες που παλαιότερα ανήκαν στην κατηγορία των *infames* (οι *επιδίφριοι*, οι *χαμερπεϊς*). Η θεώρηση του κοινωνικού συνόλου στις *Νεαρές*

του 6ου αι. διασπάται σε γενικές κατηγορίες που ακολουθούν τις εξελίξεις κυρίως σχετικά με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα: οι *ἄρχοντες*, οι *ἐν στρατείᾳ* ή *ἐν ἀξίαις*, οι φέροντες *ζώνην* και οι *ιδιώται* είναι ορισμένες από τις ομάδες οι οποίες αντιμετωπίζονται χωριστά κατά περίπτωση.

Οι κατηγορίες αυτές κυριαρχούν στο εξής στην κοινωνική θεώρηση. Στα πρακτικά της συνόδου του Λατερανού (649) αναγνωρίζονται τρεις μεγάλες ομάδες: οι ιερείς, αυτοί που έχουν κάποια υπηρεσιακή σχέση με το κράτος (οι έχοντες *άξια*, *ζώνην* ή *στρατεία*), και όλοι οι υπόλοιποι, οι *ιδιώται*. Η τελευταία κατηγορία διαχωρίζεται στους *ἐπισήμους* και τους *ἀφανείς*, δηλαδή, σύμφωνα με το κείμενο, σε αυτούς που διαθέτουν περιουσία και σε αυτούς που είναι γενικά πτωχοί. Φαίνεται λοιπόν ότι η άμβλυση των διαφορών μεταξύ των διαφορετικών *ταγμάτων* της Ρωμαϊκής πολιτείας

Επίσκεψη της Δαηλίδος στον Βασίλειο Α' και προσφορά δώρων, μικρογραφία από την Ιστορία του Ιωάννη Σκυλίτζη, Vitr. 26-2 (μεταξύ 12ου και αρχών του 14ου αι.) Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, εικ. 170.

είχε ως αποτέλεσμα στη θεώρηση του κράτους να εισέλθουν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Η ευγένεια και ο πλούτος δεν έχουν καμία θέση στην επίσημη αντιμετώπιση του κοινωνικού σώματος –ιδιαιτέρα ο πλούτος, ο οποίος, σε αντίθεση με την πενία, δεν προσδιορίστηκε ποτέ ποσοτικά, έχει σημασία μόνο για την επιβολή των αποζημιώσεων. Όσοι δεν συμμετείχαν στην πολιτεία και στα συγκροτημένα της σώματα δεν είχαν καμία αναγνωρισμένη και συγκεκριμένη «κοινωνική θέση» και το κράτος αδιαφορούσε για την ευγενική καταγωγή και για τα περιουσιακά τους στοιχεία, εφόσον κατέβαλλαν κανονικά τους φόρους τους και εφόσον δεν εμπλέκονταν ποτέ σε συνωμοσίες ή αιρέσεις, οπότε νομιμοποιούνταν η κατάσχεση του πλούτου.

Οι εξελίξεις αυτές δεν σημαίνουν απαραίτητως συμπίεση προς την ανυπαρξία των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, αντιθέτως, πολυάριθμες αναφορές στις πηγές δηλώνουν ότι το κράτος σέβεται την ευγένεια και τον πλούτο, ενώ διεκδικεί την προστασία των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και μάλιστα κατά τρόπο ιδιαίτερα αποφασιστικό, όπως φαίνεται από τις ενδείξεις που περιέχουν η *Εκλογή*, η *Εισαγωγή* και οι *Νεαρές* του 10ου αι. περί γαιοκτησίας. Ωστόσο, πρακτικά οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις υποχρεώθηκαν να διεκδικήσουν την κοινωνική τους θέση και το μερίδιό τους στην εξουσία και στη διαχείριση των πόρων σε ένα κράτος που διακήρυττε ότι *πᾶσα περιφάνεια βίου ἢ ἔνδοξος ἀξιωμάτων ἀξία ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ τοῖς ὀρώσιν ἐνδείκνυται, ἀλλ' ἢ ἐν τῇ κλήσει τῆς πρωτοκαθεδρίας τῆς ἐν τῇ λαμπρῇ τραπέζῃ καὶ περιποθῆτῳ συνεσιάσει τῶν σοφωτάτων ἡμῶν βασιλέων*. Η «περιφάνεια» λοιπόν, δηλαδή η ευγένεια, δεν αποτελεί μία αόριστη ιδέα, δεν αποτελεί προϊόν μιας θεωρητικής διακήρυξης αυτοπροσδιορισμού αυτών που τη διεκδικούσαν, αλλά αποδεικνύεται μέσω της συμμετοχής, η οποία προϋποθέτει, και μεταφράζεται, σε *ἐλευθερία*, όπως θα γράψει ο Κωνσταντίνος Ζ'. Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο εγγράφονται οι σφοδρές αντιπαραθέσεις μεταξύ του κράτους και των ισχυρότερων ομάδων του 10ου αι., αλλά και των ίδιων των ισχυρών ομάδων μεταξύ τους, μέχρι τη λύση να δώσει μερικώς ο Αλέξιος Α' Κομνηνός με την άνοδό του στο θρόνο, κατοχυρώνοντας την ευγένεια με βάση το *αἷμα*, με βάση δηλαδή τη συγγένεια με την ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια.

Τύχη, ὄνομα, σχῆμα, τάξις

Πρόκειται για τους όρους που κατεχοχὴν δηλώνουν κοινωνικά χαρακτηριστικά στο Βυζάντιο, εκ των οποίων ο περιεκτικότερος, η *τύχη*, αποτελεί επιβίωση της αρχαίας σύλληψης της θεάς Τύχης, και μάλιστα κατ' αναλογία με την αντίστοιχη λατινική θεότητα *Fortuna*. Ο ρόλος της τύχης στην εξήγηση των εξελίξεων αλλά και στην πορεία των ανθρώπων χωριστά παραμένει κυρίαρχος για να δηλώσει τόσο τις πολιτικές μεταπτώσεις και αναταραχές, όσο και την απουσία συνέργειας της ανθρώπινης θέλησης. Ως κοινωνικός όρος η έννοια της τύχης είναι μία σταθερή έννοια, που ορίζεται από διαφορετικές παραμέτρους, π.χ. από την οικογένεια, από την εθνική καταγωγή, από το αξίωμα ή από την έλλειψή του, από τη νομική υπόσταση (ελεύθερος ή δούλος), ή και από την έλλειψη όλων αυτών, που δίνουν στο άτομο τη θέση του μέσα στη βυζαντινή κοινωνία. Η τύχη δεν συνδέεται συνήθως με τον πλούτο, η ύπαρξη του οποίου δεν συνεπάγεται συγκεκριμένη θέση για τον κάτοχό του. Η αλλαγή κάποιου από τους σταθερούς παράγοντες της προσωπικής τύχης μπορούσε να επιφέρει μερική ή ολοκληρωτική αλλαγή της κοινωνικής θέσης των ανθρώπων προς το καλύτερο ή προς το χειρότερο. Πολλών ειδών τύχες απαντούν στις πηγές: *τύχη ἐλάσσων, ὀνόματος, εὐγενῆς, ἐλευθέρα, βάρβαρος, ὑψηλοτέρα, περιφανεστέρα*. Η έλλειψη όλων αυτών των παραγόντων ωστόσο αυτόματα τοποθετούσε το άτομο στις χαμηλότερες κοινωνικές βαθμίδες, οπότε η τύχη του ήταν *ταπεινότερα, φαῦλος, καταπεπτωκυῖα* κλπ.

Με το *ὄνομα* μεταφέρεται το είδος της εξουσίας που μπορεί κανείς να ασκήσει εξαιτίας της θέσης του, για τον λόγο αυτό τα *Βασιλικὰ* διασώζουν διατάξεις του *Πανδέκτη* που αναφέρονται στο *τοῦ ἄρχοντος ὄνομα* και στο *τῆς ἐξουσίας ὄνομα*. Κατεχοχὴν το *ὄνομα* αναφέρεται στο αξίωμα, ως συνοδευτικό του βαπτιστικού ονόματος, εφόσον το άτομο έχει λάβει αξίωμα ή/και τίτλο, τυπικά λοιπόν η ύπαρξή τους σήμαι-

νε ότι η προσφώνηση προς οποιοδήποτε πρόσωπο έπρεπε οπωσδήποτε να περιλαμβάνει και αυτά, επειδή αναμεταδίδουν το *ὄνομα τῆς ἐξουσίας*. Πολυάριθμες σφραγίδες αποδεικνύουν πως το όνομα εξουσίας/τίτλου γενικά ήταν σεβαστό μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Συναφές με το *ὄνομα* είναι το *σχῆμα*, που αποτελεί το εξωτερικό χαρακτηριστικό κοινωνικών ομάδων στη βυζαντινή κοινωνία. Το *σχῆμα* έδινε στα άτομα αναγνωρισιμότητα ανάλογα με την ιδιότητά τους, πολιτική/κοινωνική ή επαγγελματική, δηλαδή η εξωτερική τους εμφάνιση αυτόματα τους τοποθετούσε μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων ή εντός μιας συγκεκριμένης ιεραρχίας. Το πιο σημαντικό παράδειγμα από τις βυζαντινές πηγές αποτελεί χωρίς αμφιβολία η απονομή των βραβείων, δηλαδή των διασήμων εξουσίας, στους αξιωματούχους. Οι πηγές όμως διακρίνουν πολλά είδη σχήματος: *πολιτικόν / εὐνούχου / μοναστοῦ / τιμῆς / ιδιώτου / ἀξιώματος / πατρικίότητος / ἱατροῦ* κ.λπ., ως χαρακτηριστικά κοινωνικής κατάταξης, αλλά και το *σχῆμα ιδιώτου*. Σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερο νόημα η αφαίρεση της ζώνης, δηλαδή η υποβάθμιση η οποία αποτελούσε αυτόματα και κοινωνική υποβάθμιση, ως τιμωρία, που αναφέρεται σε πολυάριθμες νομικές διατάξεις.

Η έννοια της *τάξεως* είναι πιο περίπλοκη και αποτελεί προϊόν σύνθεσης τόσο της αρχαίας και νεοπλατωνικής τάξεως όσο και των ρωμαϊκών *ordines*, η σύλληψη των οποίων, όπως αναφέρθηκε ήδη, τροποποιήθηκε μέχρι τον 6ο αι. ώστε να συμπεριλάβει μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων. Για τον Αριστοτέλη η *τάξις* είναι σύμφυτη της πολιτείας, ενώ για τον νεοπλατωνιστή Πρόκλο ρυθμίζει τα ουράνια, σε αντίθεση με τα επίγεια. Για τον Κωνσταντίνο Ζ΄ η *τάξις* διέπει τη βασιλική εξουσία. Η ιδέα της *τάξεως* δεν έλαβε ποτέ στο Βυζάντιο την έννοια της ιεράρχησης της κοινωνίας, δηλαδή των κοινωνικών ομάδων, όπως έγινε στη Δύση υπό την επίδραση του ψευδο-Διονυσίου του Αρεοπαγίτου. Αφορά ωστόσο την ένταξη ή θέση του ατόμου, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που το συνοδεύουν (καταγωγή, οικογένεια, αξίωμα κ.λπ.), σε μία ιεραρχία, σε ιεραρχημένα και διακριτά σώματα (από την ιεραρχία της βασιλικής αυλής μέχρι την ιεραρχία της κοινότητας χωρίου), με άλλα λόγια, αφορά τη συμμετοχή. Πρόκειται ίσως για τη βυζαντινή εκδοχή μιας πανάρ-

χαιης πραγματικότητας της οποίας οι ελληνικές ρίζες δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, όπως αυτή αναμεταδίδεται με αξιοθαύμαστο τρόπο, αναμιγνύοντας στοιχεία αριστοτελικά, νεοπλατωνικά, και ρωμαϊκά, στο *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Ζ΄: ο αυτοκράτορας εξομοιώνει την ιδιωτική ζωή με την αποχή από τη συμμετοχή και την έλλειψη τάξεως με την έλλειψη ελευθερίας, με άλλα λόγια επανέρχεται στην αρχαία διάκριση των ελεύθερων πολιτών, οι οποίοι μόνοι είχαν δικαίωμα συμμετοχής στην εξουσία της οργανωμένης πολιτείας.

Τμήμα από τη Δευτέρα Παρουσία, Μονή της Χώρας, Κωνσταντινούπολη, 1315-1320
Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1995, εικ. 129.

Αθήνα, 19 Δεκεμβρίου 2014

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, αίθουσα σεμιναρίων ιστογείου

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών • Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Institute of Historical Research • National Hellenic Research Foundation

Επιστημονική συνάντηση

**«Κοινωνικά» προφίλ και «κοινωνικές» ομάδες:
Αντιλήψεις περί κοινωνικής θέσης στο Βυζάντιο**

***“Social” Profiles and “Social” Groups:
Perceptions of Social Position in Byzantium***

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

Διοργάνωση

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών
Πρόγραμμα «Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών»
Συντονισμός: Έφη Ράγια

Penser le corps social : ecclésiologie byzantine et théorie de la société

Marie-Hélène Blanchet (CNRS UMR 8167 Orient et Méditerranée)

À première vue, contrairement à l'Occident médiéval, il n'existe pas à Byzance une théorie clairement identifiable de la société énoncée par l'Église : on ne trouve pas dans les écrits émanant d'ecclésiastiques un modèle interprétatif global en termes d'organisation du corps social. Un premier principe domine le discours ecclésial, celui de la séparation radicale entre les chrétiens – ceux qui appartiennent à l'Église et qui sont donc «inclus» – et les personnes extérieures à l'Église, les non-chrétiens, hérétiques, mais aussi les excommuniés. Au-delà de cette première distinction, le discours spécifique de l'Église sur la société chrétienne est à rechercher du côté de l'œuvre fondamentale du Pseudo-Denys l'Aréopagite et de ses commentateurs ultérieurs : les interprétations données à Byzance à la Hiérarchie ecclésiastique offrent une ébauche de théorisation et de conception organisée de la société chrétienne.

*Οι δίκαιοι στον παράδεισο: κληρικοί, αξιωματούχοι, μοναχοί και άγιες γυναίκες,
Santa Maria Assunta, Βενετία, Torsello (αρχές 12ου αι.)
N. Χατζηδάκη, Ελληνική τέχνη. Βυζαντινά ψηφιδωτά, Αθήνα 1994, εικ. 150.*

Το γένος των Μαλεΐνων στο πλαίσιο της μεσοβυζαντινής αριστοκρατίας

Βασιλική Βλυσίδου (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ)

Η οικογένεια των Μαλεΐνων εμφανίστηκε περί τα μέσα του 9ου αι. και η πρώτη σαφής μαρτυρία για τη δράση της είναι συνδεδεμένη με την άνοδο του Βασιλείου Α΄ στον θρόνο. Η κοινωνική ανέλιξη των μελών της επισφραγίστηκε με τη σύναψη επιγαμίας με τους Φωκάδες, που ίσως να οφειλόταν στη μέριμνα του Λέοντος ΣΤ΄ να ενισχύσει τους δεσμούς των δύο αφοσιωμένων στη δυναστεία του οίκων. Ωστόσο, τα κείμενα που γράφτηκαν για να υμνήσουν τις δύο οικογένειες και η εξέλιξη των γεγονότων αφήνουν να διαφανεί ότι, πριν από το 963 και μέχρι το 987, επήλθε διάσταση μεταξύ τους: οι Μαλεΐνοι παρέμειναν πιστοί στη Μακεδονική δυναστεία, ενώ οι Φωκάδες μεταβλήθηκαν σε ανατροπείς της. Η Καππαδοκική αριστοκρατία διασπάστηκε και γι' αυτό δεν απέκτησε ποτέ το συμπαγές και ενιαίο γνώρισμα που είχε πάντα η Παφλαγονική αριστοκρατία. Αυτή η διαφοροποίηση των Μαλεΐνων από τους Φωκάδες επέφερε την απομόνωση του Νικηφόρου Β΄ στην εξουσία και τη γρήγορη πτώση του.

Από το 985/986, όλοι οι επιφανείς εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας, ακόμη και οι μέχρι τότε νομιμόφρονες Μαλεΐνοι, ήταν εν δυνάμει αντιπολιτευόμενοι για τον καχύποπτο Βασίλειο Β΄, ο οποίος τήρησε απαρέγκλιτα την τακτική της απομάκρυνσης των «δυνατών» από τη Μ. Ασία, από όπου αντλούσαν την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ τους. Ο σκοπός επιτεύχθηκε, αλλά μόνο βραχυπρόθεσμα. Πεθαίνοντας, ο Βασίλειος Β΄ πίστευε ίσως ότι από τον αγώνα του εναντίον της επαρχιακής αριστοκρατίας είχε βγει νικητής. Όμως, ο πραγματικός ηττημένος δεν ήταν η αριστοκρατία, αλλά η δυναστεία του. Η Μακεδονική δυναστεία είχε εξολοθρευτεί μόνο την Καππαδοκική αριστοκρατία, το στήριγμα που η ίδια είχε επιμελώς δημιουργήσει.

Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής και ο μάγιστρος Μελίας, Ζανυσίν (Καππαδοκία), «Εκκλησία του Νικηφόρου Φωκά» (Μεγάλος Περιστερώνας)
Φωτογραφία: Ν. Μελβάνι.

Άγγελοι και ευνούχοι: συσχετισμοί ουράνιων και επίγειων αυλικών στη βυζαντινή ιδεολογία και κοσμοαντίληψη

Ελένη Χρυσάφη (Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας Α.Π.Θ.)

Στις βυζαντινές πηγές είναι συχνός ο συσχετισμός αγγέλων και ευνούχων, ο οποίος εκδηλώνεται με τη χρήση από τους συγγραφείς όμοιας γλώσσας που τους περιγράφει. Στη συνείδηση των Βυζαντινών συγγραφέων λοιπόν ήταν παγιωμένη η αντίληψη ότι άγγελοι και ευνούχοι έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Η σύνδεση μεταξύ αγγέλων και ευνούχων βασίζεται σε ομοιότητες που έχουν σχέση με το φύλο, την εξωτερική εμφάνιση, την ενδυμασία. Οι άγγελοι, ως ουράνια πλάσματα χωρίς φύλο, ακόλουθοι του Θεού στον ουρανό και αγγελιαφόροι Του στη γη, στον αισθητό επίγειο κόσμο γίνονταν αντιληπτοί με τη μορφή νεαρών ευνούχων, οι οποίοι συγκρίνονται με τους αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής. Με βάση τη μαρτυρία των πηγών αλλά και της τέχνης θα εξεταστεί η παράλληλη σχέση και ανάμειξη χαρακτηριστικών και ρόλων μεταξύ αγγέλων και ευνούχων, που προβάλλουν ιεραρχικές δομές και αντικατοπτρίζουν αντιλήψεις για την κοινωνική ιεραρχία του Βυζαντίου.

Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Βοτανειάτης με αρχάγγελο που φέρει ενδύματα αξιωματούχου, μικρογραφία, Par. Coisl. 79, 1074-1078 Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, εικ. 92.

Observations on the Social Dimension of Donor Portraits in Late Byzantine Painting (13th to 15th c.)

Ivana Jevtić (Department of Archaeology and History of Art, Koç University, Istanbul, Turkey)

Profusion and variety of donor portraits, prominent locations given to such representations in the church interior decors, all testify to the revival and social diversification of patronage during the Palaiologan period, within the Byzantine Empire and larger Byzantine cultural sphere, notably in Serbia and Bulgaria. Together with portraits, dedicatory inscriptions and epigrams painted or carved on buildings specify the identity of the patrons by giving their names, titles, lineage or ancestry. Like descriptions in Pseudo-Kodinos' book on *Offices and Ceremonies of the Constantinopolitan court*, portraits include detailed representations of clothes, hats, insignia and they bring forth a vivid image of donors' wealth, social status and function. Joined with expressive postures, gestures and carefully chosen places in the church programs, such portraits position the donors, visually and symbolically, in a hierarchically thought-out relation to divine and earthly authority and order. My paper will explore how donors' social status and rank were constructed and communicated in, and through, these representations in Late Byzantine painting.

Ο σεβαστοκράτωρ Vlatko και η οικογένειά του, Άγιος Νικόλαος, Psaca, FYROM, 1350-1360
I. Djordjevic, *Zidno Slikarstvo Srpske Vlastele*, Beograd 1994, εκ. 21 (The Wall Painting of the Serbian Nobility of the Nemanjic Era).

*«Κατόπτρον αξιωματούχου»: αναζήτηση της
ιδανικής και πραγματικής εικόνας αξιωματούχων
του 9ου και 10ου αιώνα*

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ)

Οι αξιωματούχοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, εξετάζονται παράλληλα ως ιδιαίτερη κατηγορία της άρχουσας τάξης ως προς τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες που θεωρούνται απαραίτητες για την επιτυχή άσκηση των καθηκόντων τους από τις πηγές της περιόδου. Μέσω της αναζήτησης και αξιολόγησης της κριτικής, θετικής ή αρνητικής, που διατυπώνεται από τους συγγραφείς για αυτούς, στους οποίους είχε ανατεθεί η συμμετοχή στην εφαρμογή της αυτοκρατορικής πολιτικής και την εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας, επιχειρείται ο προσδιορισμός του «κατόπτρου» του ιδανικού αξιωματούχου και του βαθμού στον οποίο ανταποκρίνονταν σε αυτό οι ασκούντες διοίκηση. Η διάκριση ανάμεσα στην ιδανική και πραγματική εικόνα των κρατικών λειτουργών και η εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με τις αξίες της κοινωνίας μέσα στην οποία αυτοί δραστηριοποιήθηκαν βασίζεται στη διήγηση των ιστοριογράφων και στα κείμενα των επιστολογράφων, μετά από την κριτική θεώρηση και των δύο κατηγοριών πηγών.

*Χορός μαρτύρων
με ενδύματα
Βυζαντινών
αξιωματούχων,
Οδηγήτρια,
Μιστράς, 1312-
1322
Μ. Αχειμάστου-
Ποταμιάνου,
Ελληνική τέχνη,
Βυζαντινές
τοιχογραφίες,
Αθήνα 1995,
εικ. 137.*

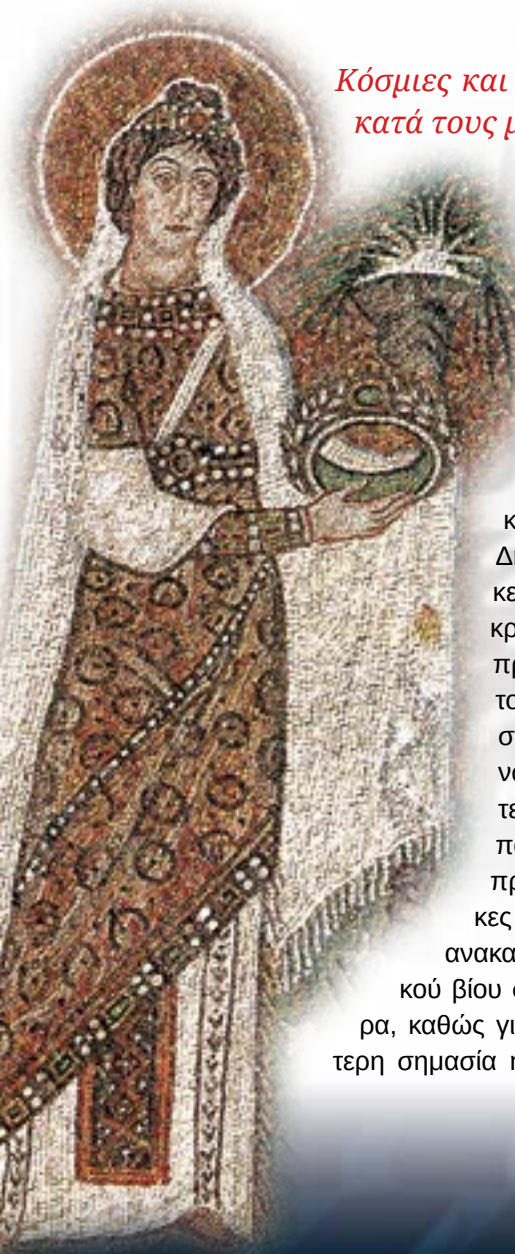
Οι περί «δήμου» αντιλήψεις των Βυζαντινών (13ος-15ος αι.)

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου (Κέντρο Ερεύνες του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών)

Η παρουσία του «δήμου» στις πηγές συνδέεται άμεσα με τις πόλεις και η δράση του τοποθετείται στον αστικό χώρο. Στην κοινωνική δομή των πόλεων ο «δήμος» καταλάμβανε έναν ευρύ χώρο, περιλαμβάνοντας το μεσαίο και το χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα. Πληροφορίες από τις γραπτές μαρτυρίες αντλούμε για τη δράση του «δήμου» στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, στην Αδριανούπολη, στο Διδυμότειχο, στην Καλλίπολη, στην Ηράκλεια, στη Βιζύη, στη Βέροια, στην Έδεσσα, στην Άρτα. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιαστούν οι αντιλήψεις των Βυζαντινών για τον «δήμο» κατά τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου. Στοιχεία παρέχουν κατά βάση οι ιστορικοί της εποχής, άνθρωποι κατά κύριο λόγο με υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό και μέλη του ανώτερου κοινωνικού στρώματος. Το γεγονός αυτό καθιστά υποκειμενική την αντίληψή τους για την κοινωνική διαστρωμάτωση και δεν επιτρέπει να διαμορφώσουμε συνολική εικόνα σχετικά με τον «δήμο» και τη δράση του. Οι ιστορικοί του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα αναγνωρίζουν τον θεσμικό ρόλο του «δήμου», τη συμμετοχή του στο συμβούλιο των πόλεων και στα κοινά. Κάθε φορά όμως που διαταράσσεται η καθεστηκία τάξη, την οποία οι ίδιοι εκπροσωπούν, και ο «δήμος» αναλαμβάνει ανατρεπτική δράση, όπως συνέβη κυρίως στα χρόνια της δεύτερης εμφύλιας διαμάχης του 14ου αιώνα, τότε χρησιμοποιούν μελανά χρώματα για να τον χαρακτηρίσουν.

Τμήμα από την τοιχογραφία της προδοσίας, Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός, Θεσσαλονίκη, 1310-1320 Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες, Αθήνα 1995, εικ. 140.

Κόσμιες και ανάρμοστες κοινωνικές συμπεριφορές κατά τους μεταβατικούς αιώνες (7ος-8ος αι.)

Μαρία Λεοντίνη (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ)

Οι πτυχές της καθημερινής ζωής (δημόσιος και ιδιωτικός βίος, ενδυμασία, διατροφή) αποτελούν ιδιαίτερο αντικείμενο της ιστορικής έρευνας εδώ και μερικές δεκαετίες. Οι πηγές με αφορμή γενικότερα συμβάντα ή μεμονωμένα περιστατικά προβάλλουν αξιολογήσεις, επικρίσεις και μομφές καθημερινών συνηθειών ή πρακτικών. Δημόσιοι τρόποι έκφρασης και καθιερωμένοι κώδικες της κοινωνικής συμπεριφοράς υφίστανται έντονη κριτική. Παράλληλα οι πηγές φέρνουν στο ιστορικό προσκήνιο κοινωνικές συνήθειες του αγροτικού και του στρατιωτικού βίου, ενώ οι ανάγκες επιβίωσης στο αστικό περιβάλλον άφησαν διακριτά ίχνη μεμονωμένων ή συλλογικών συμπεριφορών των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι συνεχείς πιέσεις που υφίσταντο τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, προκειμένου να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες κοινωνικής κινητικότητας αποτελούσαν μέρος των ανακατατάξεων του 7ου-8ου αι. Περιστατικά του κοινωνικού βίου συναρτώνται με την ιδανική εικόνα του αυτοκράτορα, καθώς για την κεντρική εξουσία τείνει να αποκτά περισσότερη σημασία η συναίνεση ευρύτερων κοινωνικών σωμάτων και

όχι μόνο των πολιτικά ισχυρών αλλά ολιγάριθμων ελίτ. Η ιδανική κοινωνική συμπεριφορά, οι υποδείξεις και οι επικρίσεις για τις καθημερινές συμπεριφορές γίνονται αντικείμενο ορισμένων κανόνων της εν Τρούλλω Συνόδου (691/92) και είναι ενδιαφέρον να μελετηθεί σε ποιο βαθμό η ποιότητα των αντιδράσεων, ατομικών ή συλλογικών οφείλεται ή σχετίζεται με τις κοινωνικά ασταθείς συγκυρίες.

Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός ευλογεί τους πτωχούς, μικρογραφία, Sinaiticus gr. 339, 1136-1155 Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, εικ. 148.

Πολιτειακή και κοινωνική αντιμετώπιση και κοινωνικές αντιλήψεις περί των αγροτών στην ύστερη βυζαντινή εποχή: παραδείγματα από τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης

Μαρία Ματθαίου (Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών)

Την κοινωνική ομάδα των αγροτών-καλλιεργητών συνιστούν ως επί το πλείστον οι πάροικοι. Ο όρος πάροικος χρησιμοποιείται συχνά καταχρηστικά στην Παλαιολόγεια εποχή για να προσδιορίσει τους καλλιεργητές των οποίων οι φορολογικές υποχρεώσεις είχαν παραχωρηθεί βάσει πρακτικού σε κάποιο δωρεοδόχο, μολονότι οι παραχωρήσεις αυτές δεν συνεπάγονταν τη μετατροπή των ελεύθερων γεωργών σε εξαρτημένους. Την εποχή αυτή εξάλλου η νομική θέση του παροίκου έχει εξελιχθεί: οι πάροικοι κατοικούσαν σε δικές τους κατοικίες και εκποιούσαν ελεύθερα την ιδιοκτησία τους, ενώ ο χωροδεσπότης ήγειρε δικαιώματα μόνο στην περίπτωση που κάποιος πάροικος απεβίωνε άκληρος. Μάλιστα μέχρι τα μέσα του 14ου αι., η κοινωνική και οικονομική θέση

των παροίκων βελτιώθηκε και η διαπραγματευτική τους θέση ενισχύθηκε λόγω της έλλειψης εργατικών χεριών και της μείωσης του πληθυσμού, που ακολούθησαν τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις.

Οι πάροικοι συνιστούσαν το πιο παραγωγικό αγροτικό δυναμικό του κράτους και ήταν περιζήτητοι για την οργάνωση της παραγωγής, στην οποία στηριζόταν η επιβίωση της κοινωνικής πυραμίδας και η συντήρηση των φορέων του κρατικού μηχανισμού και του στρατού. Για τον λόγο αυτό το κράτος λάμβανε κατά καιρούς μέτρα που αποσκοπούσαν στην οικονομική ανακούφισή τους. Παράλληλα η περιορισμένη οικονομική δυνατότητα πρόσβασης στα μέσα παραγωγής επέβαλλε την οικονομική συνεργασία μεταξύ των αγροτών και τη λειτουργία του χωριού ως ενότητας, ιδιαίτέρως προκειμένου για την επίλυση προστριβών μεταξύ αγροτών και δωρεοδόχων. Η μεσολάβηση των πρωτογερόντων του χωριού υποδηλώνει την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης και εντός της στενής πολλές φορές αγροτικής κοινότητας.

*Η παραβολή της αμπέλου, μικρογραφία, Par. gr. 74 (μέσα 11ου αι.)
Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων,
Αθήνα 1995, εικ. 67.*

Κοσμικοί κτήτορες από επιγραφές και προσωπογραφίες της μεσοβυζαντινής περιόδου

Νίκος Μελβάνι (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών,
Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ)

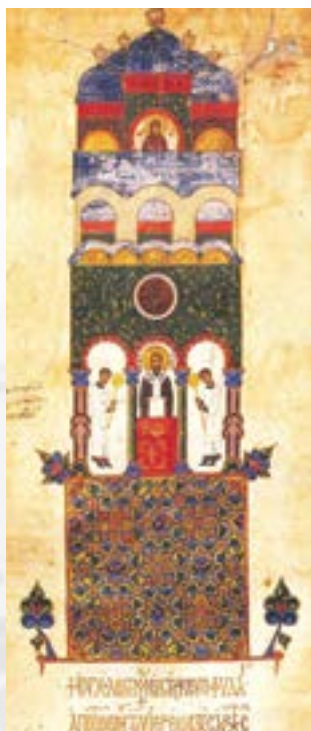
Οι κτητορικές επιγραφές σε εκκλησίες και κοσμικά κτίρια παρέχουν άφθονες πληροφορίες σχετικά με τη μεσοβυζαντινή κοινωνία: πλούσιο υλικό σώζεται σε όλες τις περιοχές του βυζαντινού κόσμου από τον 9ο ως τον 12ο αι. Το περιεχόμενό τους προδίδει τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη διαφόρων κοινωνικών ομάδων επιθυμούσαν να προβάλλονται μέσα στο πλαίσιο της βυζαντινής κοινωνίας, διαφημίζοντας τη χορηγία τους. Τα αρχαιολογικά δεδομένα (θέση-προσβασιμότητα των επιγραφών, μελέτη της γραφής) συμπληρώνουν την εικόνα, καθώς αναδεικνύουν τη διαδικασία με την οποία πραγματοποιούνταν η επικοινωνία μεταξύ κτήτορα και θεατή – αναγνώστη μέσα σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Με τον τρόπο αυτό είναι εφικτός ο συσχετισμός μεταξύ ενός προσώπου ή μιας οικογένειας με ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, δηλαδή με το κοινό των επιγραφών.

Οι προσωπογραφίες δωρητών, αν και σπανιότερες, επιτρέπουν αναλυτικότερες επισήμανσεις σχετικά με τους τρόπους προβολής των κτητόρων, καθώς στις κειμενικές πηγές προστίθεται η οπτική μαρτυρία της εικόνας. Στοιχεία ένδυσης, κοσμήματα, διακριτικά τίτλων και αξιωμάτων, αλλά και οι στάσεις και χειρονομίες των εικονιζόμενων μορφών αποτελούν μαρτυρίες σχετικά με την κοινωνική προβολή ή την κοινωνική δια-

φοροποίηση. Η θέση των προσωπογραφιών μέσα στα μνημεία και ο συσχετισμός τους με το εικονογραφικό πρόγραμμα και την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου διαφωτίζουν ακόμα περισσότερο τον τρόπο με τον οποίο η εικαστική απεικόνιση λειτουργούσε ως πλατφόρμα δημόσιας προβολής και συνάντησης μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Ο δωρητής
Κωνσταντίνος, Άγιοι
Ανάργυροι, Καστοριά
(γύρω στο 1000)
Heaven and Earth.
Cities and Countryside
in Byzantine Greece, ed.
J. Albani – E. Chalkia,
117 εικ. 97.

*Ο Μέγας Βασίλειος
λειτουργών, μικρογραφία,
Πατριακός κώδικας 707,
(πρώιμος 13ος αι.)
Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική
τέχνη. Ζωγραφική
βυζαντινών χειρογράφων,
Αθήνα 1995,
εικ. 186.*

*“Look up to the high-priesthood, if by
chance you are able”: Twelfth-Century
Prelates on their Office*

Γεράσιμος Μέριανος (Ινστιτούτο Ιστορικών
Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ)

Metropolitans and archbishops formed a prominent group within Komnenian society, and their influence often surpassed the limits of their sees. Their traditional status and pastoral responsibilities, combined with their exceptional education, high-placed connections, and their role as representatives of imperial authority in the provinces, led them to hold their office in high esteem. Twelfth-century prelates, relying on imperial support, gradually undertook the task of properly directing, and sometimes leading, local societies in times of rapidly changing conditions. However, they were frequently at loggerheads with the local population, monks, and provincial officials, who did not always show them the anticipated deference. This confrontation placed them in a defensive position and often necessitated that they define their role and duties, usually as opposed to representatives of the above-mentioned groups. The contribution examines how twelfth-century prelates perceived their role in church and society through references to their office made in their own literary works.

*Ο επίσκοπος
Ευσέβιος και ο
όσιος Καρπιανός,
μικρογραφία από τον
κώδικα Bodl. Auct. T.
inf. 1.10 (misc. 136),
1125-1150
Γ. Γαλάβαρης,
Ελληνική τέχνη.
Ζωγραφική
βυζαντινών
χειρογράφων,
Αθήνα 1995,
εικ. 140.*

Theodore the Stoudite and the Construction of a Monastic Network

Αικατερίνη Μήτσιου (Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ)

The monks have been recognised as one of the most powerful groups in Byzantine society. Their power was not based simply on their spiritual influence upon all other social groups but foremost on their political involvement in periods of crisis.

The Stoudite monks played a significant role especially in the political developments related to Iconoclasm. Central figure among them was Theodore the Stoudite, the leader of a group of monasteries in Asia Minor and Constantinople and creator of a monastic confederation. The reasons for his “success story” have not been fully understood. However, the study of the network of Theodore the Stoudite as well as the broader network to which he was entangled is expected to shed some light on the reasons for the political and social power of his monastic community.

The application of modern tools such as the Social Network Analysis method will enable firstly the depiction of his ego-network on the base of all available sources (historical narratives, letters, Lives etc.). Moreover, we will be able to link not only Theodore the Stoudite with specific persons and places, but more important to distinguish between followers and opponents of Iconoclasm, as well as to register the linkages of these persons among them.

Ο ευαγγελιστής Ιωάννης και ο μοναχός Γερμανός, μικρογραφία, Sinaiticus gr. 1216 (γύρω στο 1250) Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, εκ. 201.

Προσδιορισμός και ετεροπροσδιορισμός μέσα από τις «κοσμικές» απεικονίσεις σε φορητές εικόνες

Διονύσης Μουρελάτος (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ / Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο)

Οι φορητές εικόνες ήδη από το τέλος της Εικονομαχίας αποτελούν αντικείμενο δημόσιας λατρείας και ιδιωτικής ευλάβειας. Σε αρκετές περιπτώσεις, ιδίως από τον 10ο αιώνα και εξής απαντούν παραδείγματα απεικονίσεων «κοσμικών» προσώπων. Σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται ότι υπάρχουν αντιστοιχίες με την εντοίχια ζωγραφική και την απεικόνιση δωρητών. Σε άλλες, ωστόσο, διαπιστώνεται ότι αναδεικνύεται περισσότερο η «βασιλική» ή άλλη ιδιότητα του απεικονιζόμενου, γιατί πρόκειται για προσωπογραφίες που έχουν παραγγελθεί από διαφορετικά πρόσωπα. Τα παραδείγματα που θα παρουσιαστούν κατά τη διάρκεια της μελέτης αυτής προέρχονται τόσο από ελεφαντοστέινες όσο και από γραπτές εικόνες. Η διαφοροποίηση των υλικών πιθανώς συνδέεται και με τις διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες των παραγγελιοδοτών.

*Ελεφαντοστέινη πλάκα: ο Χριστός στέφει τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (γύρω στο 945)
Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261, ed. H. Evans – W. Nixon, 1998, 203 εικ. 140.*

Networking Identities: a Relational Approach towards Social Profiles in Byzantine Society

Johannes Preisler-Kapeller (Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών)

Following theoretical approaches of scholars such as Harrison White (“relational constructivism”) or Niklas Luhmann (“systems theory”), the basic assumption of this paper is the essentially relational character of social identities on the individual as well as group level. Identities and social roles are defined, performed or modified in processes of communication within networks of individuals in various settings (family, community, institutions, etc.). Beyond aspects of power and property, the very status of an aristocrat, for instance, depended on its recognition by his peers and even more by the emperor performed in personal encounters (even more so in Byzantium, where there existed no hereditary legal status of nobility). Social identities were not absolute, but had to be constantly reinforced and maintained. Equally, P. Bourdieu has stated: “for the reproduction of social capital constant working on relationships through regular acts of exchange is necessary, through which mutual recognition is re-confirmed” (P. Bourdieu, *Die verborgenen Mechanismen der Macht*, 1992). Concepts and tools of network theory allow us to visualise and analyse the actual multitude and multiplexity of social relations on the micro- as well as on the macro-level. For various examples, we will illustrate how individuals as well as larger groups of Byzantine society were embedded in various networks and how their identities and positions were defined, narrated and negotiated within this framework. Thereby, social profiles and social groups will be presented not as static attributes or formations, but as emergent and changing properties of interaction and communication.

42

*Πομπή αγίων
μαρτύρων
προσφερόντων
δώρα, Άγιος
Απολλινάριος ο
Νέος, Ραβέννα,
556-565
Ν. Χατζηδάκη,
Ελληνική τέχνη.
Βυζαντινά
ψηφιδωτά,
Αθήνα 1994,
εικ. 3.*

43

Who is Subaltern? Some Reflections on Powerless Status in Byzantium

Γιάννης Στουραΐτης (Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, University of Vienna)

In the context of this workshop, this contribution intends to adopt a broad perspective and address the issue of perceptions of subalternity in medieval Byzantine society. The main focus will be on subaltern status as exclusion from the structures of social power, whereas special attention will be given to Romanness as a hegemonic political and cultural discourse. My aim is to look at the various reasons (socio-economic status, religious and ethno-linguistic identities, geographical position) that rendered certain groups of Roman subjects as powerless actors within society, but also to try and differentiate between various types and degrees of exclusion (or inclusion) of these groups from access to the dominant discourse.

*Οι Αμορραίοι βασιλείς προσκυνούν τον Ιησού του Ναυή, μικρογραφία, κωδ. Βατοπεδίου 602 (13ος αι.)
Γ. Γαλάβαρης, Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, εικ. 193.*

ΤΟ ΦΥΛΛΑΔΙΟ

«ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΩΣ ΤΟΝ 12ο ΑΙ.: ΠΗΓΕΣ,
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ»: Η ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ Η
ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΤΥΧΗΣ» ΚΑΙ
ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΩΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗΣ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΠΟΥ
ΥΛΟΠΟΙΕΙΤΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΗΡΑΓΙΑ ΣΤΟ ΠΛΕΙΕΙΕ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
«ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ» ΤΟΥ ΕΠΕΔΒΜ (ΕΣΠΑ)
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΕ 200 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΩΝ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ ΤΟΥ 2014 ΣΤΟ ΑΤΕΛΙΕ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» - ΑΦΟΙ
ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΕΠΕ ΔΕΒΕΝΙΩΝ 7, 106 80 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210-3631298 FAX: 210 3600145

ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ Η ΕΦΗΡΑΓΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ ΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΑΦΟΙ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» ΕΠΕ

Εικόνα εξωφύλλου

Επιτάφιο μνημείο του σκρίβωνα Λέοντος και του τουρμάχη Μιχαήλ, Güzelyurt
(Καρβάλα, Καππαδοκία, 9ος ή 10ος αι.)

C. Jolivet-Lévy, Les cavaliers de Karbala, Zograf 33, 2009, εικ. 9.

Εικόνα φόντου

Salvador Dalí, The Disintegration of the Persistence of Memory, 1954

Το φυλλάδιο εντάσσεται στο έργο «Ηλεκτρονική βάση δεδομένων για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο ως τον 12ο αι.: πηγές, προβλήματα και προσεγγίσεις» που υλοποιείται στο πλαίσιο της Δράσης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/τριών» του ΕΠΕΔΒΜ με Δικαιούχο το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους.